

В. А. Буднік

Брэст, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна

**МАРАЛЬНА-ФІЛАСОФСКІЯ ДАМІНАНТЫ, ГЕРОІ,
НАРАТЫЎНЫЯ СТРАТЭГІІ Ў АПОВЕСЦІ
І. ПТАШНІКАВА “ТАРТАК”**

Тэма Вялікай Айчыннай вайны, пасляваеннай вёскі ў творчасці І. Пташнікава, як і ў творчасці іншых пісьменнікаў гэтага пакалення, займае асаблівае месца. Месца гэта вызначаецца не толькі колькасцю і якасцю напісанага, асабіста перажытага і пераасэнсаванага пра ваенныя выпрабаванні, хоць і гэта, безумоўна, важны паказчык. Аднак асаблівае значэнне мае і той уплыў, які гады ваеннага ліхалецця аказалі на станаўленне чалавечай асобы, на фарміраванне высокамаральных якасцей, якія пазней праявіліся ў творчасці пісьменнікаў – дзяцей вайны. Памяць пра вайну, як зазначаў В. Бечык, – гэта “збалелая памяць” чалавечая, народная.

У канцы 1967 г. у часопісе “Полымя” была надрукавана аповесць І. Пташнікава “Тартак”. У рэцэнзіях, артыкулах (пра “Тартак” пісалі В. Бечык, У. Гніламёдаў, В. Жураўлёў, Т. Нуждзіна і інш.) аповесць у той час атрымала высокую ацэнку.

Аповесць “Тартак” – адна з першых спроб у беларускай прозе асэнсаваць трагедыю беларускіх хатыняў. У аснову твора пакладзены рэальныя падзеі і трагічны лёс спаленай разам з людзьмі вёскі Дальва ў час блакады 1944 г. на возеры Палік. Гэта быў час, калі ў выніку паспяховага

наступлення савецкіх войск і дзейнасці народных мсціўцаў пачалося вызваленне Беларусі.

Сюжэтныя падзеі твора звязаны з пакутлівым шляхам семярых чалавек, якія, каб выратаваць вёску, вязуць збожжа ў мясцовую камендатуру. Героі не здагадваюцца, што на самой справе яны набліжаюцца да гібелі. Збожжа павінна быць здадзена заўтра да паўдня, інакш будзе спалена вёска – такую ўмову паставілі акупанты.

Вяскоўцы, спадзеючыся на ўратаванне, аддаючы апошняе, сабралі тры тоны зерня і адправілі везці яго ў камендатуру на сямі падводах вяскоўцаў Мірона Махорку, Уладзіміра Панка, дзеда Янука, Івана Боганчыка, Насту, Таню, Алёшу. Менавіта яны – галоўныя героі аповесці “Тартак”. І. Пташнікаў свядома зрабіў героямі тых, хто непасрэдна не змагаўся і не мог змагацца з ворагам. Наста – жанчына-маці, Таня і Алёша – зусім яшчэ дзеці, Янук – глухі, Панок – хворы, яго пастаянна душыць кашаль.

На наш погляд, выбіраючы героямі твора гэтых людзей, аўтар паказаў трагізм вайны ў самым адкрытым выяўленні, а таксама падкрэсліў усенародны характар супраціўлення ворагу. Пісьменнік абраў вельмі ўдалы сюжэтна-кампазіцыйны прыём і адметную наратыўную стратэгію: адна і тая ж падзея – паездка семярых герояў у Краснае – паказана ад пачатку да канца праз індывідуальнае ўспрыманне герояў. Для кожнага з іх гэта быў апошні, цяжкі і доўгі шлях. Чытач не ведае да канца аповесці, што ўсе героі загінуць.

Важным структурным кампанентам гэтага твора з’яўляюцца ўнутраныя маналогі, успаміны пра мінулае, думкі герояў пра будучыню. Успаміны пра мінулае мірнае жыццё, дзе ўсё звыкла і прадказальна, даюць сілы жыць і прымушаюць герояў спадзявацца і дзейнічаць. Пісьменнік падрабязна прасочвае жыццёвыя лёсы кожнага з герояў, і ў гэтым бачыцца кампазіцыйна-наратыўная адметнасць твора. Падзеі, убачаныя вачыма сямі герояў, адлюстроўваюць страшную трагедыю не толькі гэтых людзей і спаленых карнікамі іх аднавяскоўцаў, але і ўсяго беларускага народа.

Таня ў самым пачатку трагічнага шляху была паранена выпадковай куляй. Усю дарогу яна знаходзіцца ў паўзабыцці. Кранальна падае пісьменнік вобраз дзяўчынкі-падлетка, якая толькі ўступіла ва ўзрост юнацтва. Дзяцінства закончылася. Настроем юнацтва аваяны яе адносіны да таго, што адбываецца навокал. Яе думкі звязаны з першым каханнем да юнака-суседа Юзюка. І нават больш за тое: хвалючы ўспамін пра Юзюка ўвесь час жыве ў яе свядомасці. Юзюк – брат Алёшы, самага малодшага з возчыкаў, зусім яшчэ хлапчука. І гледзячы цяпер на Алёшу, Таня ўспамінае каханага: “Алёша, калі смяецца, – выліты Юзюк” [2, с. 39].

Пра Панка вядома, што ён пакінуў у вёсцы жонку з грудным дзіцём. Іншыя дзеці Панка таксама яшчэ малыя. Увесь час перад яго вачыма – толькі яны, толькі пра іх ён і думае. Нават у апошнія перадсмяротныя хвіліны ў свядомасці Панка ўзнікаюць абліччы яго жонкі Веркі і дзяцей: *“Мігнулася ўваччу Верка з малым на руках: бегла з хаты, выносячы дзяцей у аселицу, у альшэўнік да ракі. Над дваром, над самым асверам, махаў крыллем чорны, як збіты з дошак, самалёт з жоўтым крыжам ля хваста... Панок быў пачуў яшчэ, як пасля запахла сухім пяском, пылам, – і падумаў, што конь цягне яго дарогай – дамоў, у вёску...”* [2, с. 174].

Сярод возчыкаў пісьменнік асабліва вылучае вобраз Насты. Яна пакінула малых дзяцей адных дома, і таму яе сэрца не на месцы. Думкі і перажыванні гераіні толькі пра дзяцей. Яе мацярынскую любоў, клопат і жаданне дапамагчы ў гэтай трагічнай дарозе ўвесь час адчуваюць Таня і Алёша – самыя малодшыя з сямі возчыкаў. У сваім мацярынскім клопаце, хваляванні пра лёс і жыццё дзяцей Наста да апошняй хвіліны застаецца пажаночаму высакароднай. І апошнія думкі Насты – таксама пра дзяцей. Гераіня ўвасабляе сапраўдную мацярынскую самаахвярнасць: параненая, яна з апошніх сіл трымаецца і намагаецца ісці. Яе шлях – да дзяцей:

“– Дзеці! Дзеці!.. – зноў закрывала яна.

Яна ўжо мінула масток; ішла перастаўляючы ногі – ішла дамоў, – і чула, што не можа ісці: слабее...

– Дзеці.. Дзеці... – клікнула яна, перавярнуўшыся на плечы.

На яе насыталіся зверху зялёныя сасновыя іголки” [2, с. 195].

Вобраз Насты набывае ў творы асаблівую маштабнасць і значнасць. Ён сімвалічны: жанчына-маці, ахвяруючы сабой, ратуе дзяцей – самае дарагое, што ў яе ёсць. Гэты жаночы вобраз у апавесці “Тартак” І. Пташнікава – увасабленне ахвярнасці, мужнасці беларускай жанчыны, яе мацярынскага подзвігу. Вобраз Насты мае выключна важнае значэнне ў ідэйна-філасофскім нападзенні твора і, несумненна, з’яўляецца цэнтральным у сюжэтна-вобразнай сістэме.

Яшчэ адзін герой твора, Мірон Махорка, шмат у чым падобны да Насты. Ён надзелены пачуццём грамадзянскай адказнасці за людзей, сваіх суседзяў і аднавяскоўцаў. І ў гэтым драматычным шляху возчыкаў у нямецкую камендатуру герой спачатку думае пра іншых, а ўжо потым пра сябе. Яго вельмі хвалюе лёс вёскі. Праз успаміны Махоркі выяўляецца маральнае аблічча гэтага героя. Ён найперш дапамагае іншым, слабейшым, асабліва тым, хто ў бядзе. І перад гібеллю, непазбежнасць якой выразна ўсведамляе Мірон, ён думае пра дзяцей – Таню і Алёшу. Мужчына да апошняга імгнення шукае магчымасць іх уратаваць. І Алёша застаўся жыць толькі дзякуючы клопатам Махоркі. Несумненна, што гэты пташнікаўскі

герой з'яўляецца носьбітам высакародных рыс беларускага нацыянальнага характару, увасабляе вобраз-тып мужчыны-абаронцы, бацькі, заступніка.

Яшчэ адзін герой твора – сталы вясковец нямы Янук. Жыццё яго абдзяліла радасцямі, і самыя светлыя ўспаміны Янука звязаны з нястомнай сялянскай працай і сям'ёй. Праз любоў і пяшчоту да ўнука Колечкі выразна раскрываецца маральнае хараство, душэўная чуласць героя. Ён згадвае, як хлопчык, які будзе яго працягам, робіць першыя крокі: *“...Колечка пачаў, седзячы, зыбацца і махаць рукамі... на Колечку ніхто не глядзеў... Янук тады ўзяў выставіў Колечку пугаў – тоўстае, пад'ялоўцавае, аблупленае ад кары... Колечка адразу стаў рачком, падняўся пасля на ногі, ззыбнуўся і... пайшоў да яго, Янука...”* [2, с. 117]. У Януковай памяці часта праплываюць успаміны пра з'яўленне партызанаў у родных мясцінах, пра яго дапамогу ў разгортванні партызанскага супраціўлення чужынцам: *“Партызаны ехалі праз Дальву ўвесь дзень ад раніцы, і ўсе чужыя. Янук ніводнага не пазнаў, не пазнаваў і ніхто ў вёсцы. Пасля ехалі і свае, кутузаўцы, тады зноў чужыя. Гэтыя, якіх ён вёз, мусіць, былі апошнія і ехалі здалёку...”* [2, с. 123]. Пастаянныя ўспаміны гэтага героя пра партызанаў дапамагаюць узнавіць рэальныя, трывожныя і трагічныя абставіны жыцця ў партызанскай зоне: *“Янук глядзеў, як натапырыліся ззаду на санях партызаны і паўставалі на ногі. Яму здалося, што ён пачуў, як уперадзе пачалі страляць: бух-бух...”* [2, с. 123]. Алёша – самы малодшы з сямі герояў аповесці, пра якога аўтар заўважае: *“Дзіця яшчэ зусім, дзесяты год яму...”* [2, с. 22]. Падчас гэтай драматычнай паездкі хлопчук трымаецца непасрэдна, натуральна, яго яшчэ не кранула трывога дарослых. У яго паводзінах не адчуваецца напружанасць і трывога, якой ахоплены дарослыя возчыкі. Успаміны пра сям'ю і мірныя дні Алёшы напоўнены дзіцячай цеплынёй і непасрэднасцю.

У трагічным фінале аповесці “Тартак” І. Пташнікава ўсе возчыкі загінулі і толькі Алёша застаўся жывы. Уратавацца яму дапамог Мірон Махорка. Хлопчык уцёк і прыйшоў у родную вёску. Але карнікі спалілі Дальву і людзей. З жахам ён глядзеў на тое, што засталася ад вёскі: *“У яго затрасліся ногі... Ён пазнаў яшчэ, што стаіць ля Боганчыкавага плота на дзядзіны. Плот абгарэў – быў ля самага хлева – пачарнела жэрдзе. Агонь гнала з двара на зямлі, і ля плота выкаціла сухую, прыбітую нагамі траву. Вецер сагнаў з яе чорны попел, і ля самай зямлі з пяску было відаць белае карэнне...”* [2, с. 205].

Толькі Іван Боганчык, адзін з сямі герояў твора, выклікае супярэчлівыя, нават адмоўныя адносіны ў чытачоў. Выпрабавальным момантам для герояў твора стаў загад карнікаў паставіць падводы з людзьмі наперадзе свайго атрада, каб уратавацца ад партызанскіх куль у час смяротнай небяспекі.

Праз успаміны Івана Боганчыка аўтар расказвае пра тое, як герой уцякаў з акупаў. І зараз ён робіць усе намаганні толькі для выратавання свайго жыцця, а Мірон Махорка і Наста робяць усё магчымае, каб уратаваць дзяцей. Боганчык жа ратуецца сам, як ратаваўся напачатку вайны, калі ўцёк з фронту дахаты. У характары і паводзінах Боганчыка няма літасці да іншых і паняцця аб адказнасці за жыццё іншых. Страх за ўласнае жыццё ператварае яго ў эгаістычнага баязліўца.

Сем герояў аповесці “Тартак” прадстаўлены пісьменнікам адметна, як сем чалавечых характараў, вобразаў-тыпаў і лёсаў. Агульная трагедыя беларускага народа, як паказвае аўтар, складаецца з трагедый індыўідуальных. Злачыннасць вайны – у гібелі ні ў чым не вінаватых людзей: дзяцей, дарослых, старых. Мастацкімі сродкамі аўтар даводзіць, што за смерцю кожнага чалавека стаіць знікненне адзінай у сваёй непаўторнасці асобы. Сваіх герояў І. Пташнікаў прадставіў пераканаўчымі характарамі-тыпамі, важнымі па сваёй мастацкай канцэптуальнасці, але рознымі па духоўнай і маральна-этычнай сутнасці. Чалавечыя характары ў творы пададзены сцісла, нешматслоўна, але з належнай мастацкай глыбінёй і дакладнасцю.

Трагізм вайны ў аповесці “Тартак” І. Пташнікава паказаны не праз колькасць забітых людзей, знішчаных вёсак, а праз псіхалагічна дакладнае мастацкае ўзнаўленне душэўных пакут герояў, што адчуваюць надыход немінучай, жahlівай заўчаснай гібелі ў полымі вайны.

Эмацыянальнай асновай аповесці сталі дзіцячыя ўспаміны пісьменніка, лёс якога абпаліла вайна. І. Пташнікаў многа перажыў і бачыў у блакаду, а вёска Дальва знаходзілася ў яго родных мясцінах. Вайна для пісьменніка і яго герояў – гэта страшэннае парушэнне свету, у якім вымушаны выжываць людзі. Ахопленыя страхам, героі твора інстынктыўна вяртаюцца думкамі да свайго колішняга мірнага жыцця, згадваючы яго да драбніц, нібы перажываючы ўсё нанова. Ва ўспамінах кожны герой І. Пташнікава нібы пераносіцца ў хоць і цяжкае, але мірнае мінулае. І жыццё ў гэтых згадках паўстае прывабным, натуральным, больш адпаведным яго спрадвечнай сутнасці. Кожны ўспамін з мінулага герояў адлюстроўвае своеасаблівы непаўторна-асабісты свет чалавека. У кожнага з герояў сваё разуменне і адчуванне рэчаіснасці. Трэба заўважыць, што індыўідуальнасць лёсаў, непадобнасць асабістых светаў герояў мае для пісьменніка прынцыпова важнае значэнне. Хоць яны аб’яднаныя агульнасцю апошняга шляху, аднак кожны існуе самастойна, як адзіна магчымы і непаўторны свет. А сучаснае для ўсіх іх – працяг мінулага і заканчэнне яго. Героі праз успаміны нібы зноў перажываюць найбольш запамінальныя і важныя моманты свайго жыцця, асэнсоўваюць яго

каштоўнасць. Прыём рэтраспекцыі дапамагае пісьменніку сцвердзіць ідэю непаўторнасці лёсу і жыцця чалавека.

I. Пташнікаў таленавіта выкарыстоўвае метафарычнае параўнанне вайны з тартаком, лесапільняй, дзе пілы рэжуць жывое дрэва, здрабняючы яго на дошкі, трэску... Вайна – гэта бязлітасны тартак, які рэжа свет па жывому: гінуць дзеці, старыя, жанчыны, бязвінныя мірныя людзі. Перажываннем трагедыі прасякнута мастацка-псіхалагічная атмасфера твора. Усе элементы паэтыкі аповесці падпарадкаваны адной мэце: праз лёс асобных людзей паказаць лёс народа. Трагедыя вайны, трагедыя Дальвы і Тартака – гэта трагедыя не абстрактная, а народная і агульначалавечая. У гэтай трагедыі, у гібелі бязвінных Тані, Насты, Махоркі – знікненне адзінага ў сваёй непаўторнасці і незваротнасці індывідуальнага свету асобы. I. Пташнікаў выдатна паказвае чалавечую ўнікальнасць кожнага героя і дае гэта адчуць чытачу, стварае магчымасць зразумець, *што ў кожным з іх памірае і што ў выніку страчваецца.*

Важнае значэнне ў кампазіцыйна-апавядальнай сістэме I. Пташнікава маюць малюнкi прыроды, якія падпарадкаваны ў гэтым творы эмацыянальна-сэнсавому напauнненню. Пейзажы ўзмацняюць адчуванне глыбіннай сувязі прыроды і чалавека, перадаюць аўтарскую ідэю неўміручасці, незнішчальнасці жыцця. Яны эмацыйна абвастраюць прадчуванне небяспекі, трывогі і трагедыі. Каларонімы, пахі і гукаапісанні ў аповесці таксама падпарадкаваны стварэнню менавіта такой псіхалагічнай атмасферы. Трагедыю вайны, кроў і пакуты яе герояў адчуваюць, здаецца, неба, зямля, месяц і сонца: *“Нічога не было чуваць. Выплыў з-за лесу месяц і вісеў цяпер ля цёмнай, што конь з нагамі і галавой, хмары. Павіднела. У тумане было відаць, як на моху ля ног ляжаць летапніа белыя сасновыя шышкі. Пасля далёка ў прагале, на балоце, мусіць, закрычала патрывожаная кнігаўка. Кнігавак, відаць, было многа, бо адна не спраўлялася б так часта крычаць. Турчалі жабы, моцна, на ўвесь лес – аж ішлі адгалоскі...”* [2, с. 92].

Пісьменнік, апісваючы асноўныя падзеі, якія адбываліся на працягу аднаго дня, некалькі разоў згадвае сонца. Яно трывожна-чырвонае і часта хаваецца ў хмары. Героі навокал бачаць зарывы пажараў, адчуваюць смурод гарэлага, які заглушае жывыя пахі лесу.

Разам з тым вобраз-матыў магутнай і велічнай прыроды надае твору філасофска-жыццесцвярджалы падтэкст. Зруйнаваная вайной зямля і прырода выстаяць, адновяцца, таксама як адродзіцца загубленае жыццё на былых папалішчах. Прырода ва ўсім багацці яе праяўленняў з’яўляецца той адзінай глебай, на якой заўсёды вырастае фізічна і духоўна чалавек. У прыродзе знаходзяцца магутныя і невычэрпныя сілы адраджэння жыцця.

Аналітычнае даследаванне тыпалогіі героя, апавядальнай манеры, кампазіцыйнай адметнасці аповесці І. Пташнікава “Тартак” дазваляе зрабіць шэраг высноў: галасы герояў у агульнай апавядальнай плыні аповесці – гэта галасы людзей, якія нібы хочуць расказаць сучаснікам пра свае апошнія дні, пра сваё няпростое і трагічнае жыццё, пра сябе. Гэтыя галасы, як і галасы-маналогі герояў сусветна вядомай кнігі “Я з вогненнай вёскі...” (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік), і сёння гучаць папярэджаннем пра небяспеку вайны і звернутыя да людзей ХХІ ст.

У аповесці “Тартак” пісьменнік не толькі паказаў трагізм вайны, але і выявіў вялікую народную сілу – супраціўленне беларускага народа вайне, знішчэнню, фашызму. Паказаць трагізм людскіх лёсаў у час вайны аўтар змог дзякуючы абраным сюжэтным падзеям, тыпалогіі герояў, выключнай увазе да вобразных падрабязнасцей і псіхалагічна пераканаўчых заглыбленняў ва ўнутраны свет чалавека.

У творы выразна раскрываецца канцэпцыя гераічнага, праяўленне якога пісьменнік бачыць у надзвычайнай жыццёвай трываласці і маральнасці народа, дзякуючы якім героі пераадольваюць выпрабаванні.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Бечык, В. Свет жывы і блізкі : літ.-крытыч. арт. / В. Бечык. – Мінск : Маст. літ., 1974. – С. 111.
2. Пташнікаў, І. Збор твораў. Аповесці, апавяданне : у 4 т. / І. Пташнікаў. – Мінск : Маст. літ., 1990. – Т. 2. – 480 с.
3. Шамякіна, Т. На лініі перасячэння : літ.-крытыч. нататкі / Т. Шамякіна. – Мінск : Маст. літ., 1981. – 176 с.